

הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל במאות ה"ט"ו והט"ז

אברהם דוד

על יהודי צפון-אפריקה (המגרב) בארץ-ישראל, המכונים מערבים, יש לנו עדות ברורה מאמצע המאה ה-15, והעדויות עליהם מתרבות והולכות מהתחלת התקופה העות'מאנית (שנת 1516) ואילך. אולם אין פירוש הדבר שישוכם בארץ החל בתקופה זו. קשריהם עם ארץ-ישראל בראשית ימיה הביניים הם נושא הזוכה אך לאחרונה להתעניינות מחודשת, לאור מסמכים חדשים מן הגניזה הקאהירית.¹

א. עלייה והתיישבות בארץ-ישראל

מסוף המאה ה-14 מצויים אי-אלה סימנים לזיקתם של יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל. ביטויים שונים לכך מצויים בתשובות של חכמי ספרד, שהגיעו לאלג'יר לאחר גזירות קנ"א (1391). מקורות אלה, שכבר נדונו על-ידי חוקרים אחדים, מצביעים על חכמים ואישים מהמגרב שהתיישבו בארץ-ישראל ועל אחרים שדאגו לסיוע חומרי ליושבים בה.² יהודים מאלג'יר לא גילו עניין ממשי בעלייה לארץ-ישראל, לדברי ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ), מחכמי אלג'יר, הכותב במחצית הראשונה של המאה ה-15: 'מיום היותי על האדמה הזאת גרוני ניחר בקראי חכמי יועצי המחוז קומו ונעלה ציון ואין קול ואין קשב'.³ למרות עדות זו, מצינו ידיעות כלשהן על קשריהם של אנשי ירושלים עם המרכז היהודי באלג'יר, כפי שמלמדות תשובותיו של ר' שלמה (הרשב"ש) בן הרשב"ץ, שנשאל בענייני הלכה על-ידי אנשי ירושלים.⁴

באמצע המאה ה-15 התגוררה בירושלים קבוצה של יוצאי צפון-אפריקה, אשר כונתה 'מערביים', ויחסיה עם האשכנזים בעיר זו היו מתוחים. על כך מספר ר' ישראל

1 ראה: בן-ששון, א, עמ' 284-289; ב, עמ' 172-174.

2 ראה: צימלס, עמ' 54-56, 59, 61-64; וכן ויינשטיין, עמ' 9-15.

3 שו"ת התשב"ץ, חלק ג, סימן רא.

4 השוה: שו"ת הרשב"ש, סימן רנ-רנח, במהדורת הדפוס אחרי תשובה רמ"ט, רשום: 'ירושלים עיר הקדש תבנה ותכונן', ברור אפוא שמילים אלו חלות על תשובה רנ והתשובות שאחריה עד רנח, שהופנו אליו מירושלים. לפרט זה לא נתנו החוקרים את דעתם, אני מודה לישראל חזני שהסב תשומת-לבי למקור זה.

איסרלין, מחכמי אוסטריה באותה עת, הכותב על חובת העלייה לארץ-ישראל ומציין: 'אמנם שמעתי כמה פעמים שיש לשם בני ברית מערביים נחשבים לרשעים גמורים מוסרים מפורסמים והם טורדים ומבלבלים האשכנזים שהם שומרי תורה'.⁵ אפשר שיש בעדות זו כדי להצביע על היות קהילה של מערבים בירושלים כבר במאה ה-15. במחצית השנייה של המאה ה-15 התארגנה קבוצת יהודים ממארוקו, בראשות ר' חלפתא בן לוי, לעלייה לארץ-ישראל, אולם נראה כי עיכובים שונים מנעו את יציאתה לדרך.⁶ ברבע האחרון של המאה ה-15 וברבע הראשון של המאה ה-16 מוצאים אנו את שלמה בכ"ר חלפתא בין חכמי הקהילה בירושלים, וחכם בשם שמואל חלפתא ואחיו של ר' חלפתא, הוא 'יוסף ברכ"ה ר' לוי... בן אלייד' שישב בירושלים בשנת רנ"א,⁷ שאולי גם הם היו מאותה משפחה.

ידיעה נוספת על תלאות העלייה מצפון-אפריקה היא על אודות ר' יוסף בן רבי משה אבן סוסאן מפאת המערב בדרכו לארץ, והיא מובאת באיגרת מהמחצית השנייה של המאה ה-15, מאת ר' מיכאל באלכו שישב בקאנדיאה.⁸ במחצית השנייה של המאה ה-15 ובמאה ה-16 ישבו בירושלים אחדים מבני משפחת שולאל, שמוצאה מספרד ולאחר גזירות קנ"א הגיעו רבים מבניה לקהילות

5 ראה: תרומת הדשן, חלק שני, פסקים וכתבים, סימן פח. למשמעות הביטוי 'מערבים' כבר נדרשו חוקרים אחדים. צימלס (עמ' 56) וקליין (עמ' 166) מציינים שהכוונה ליצאי צפון-אפריקה, ברסלבסקי (עמ' 141) מביא פיסקה זו בלי להתייחס לזהותם של המערבים. שציפאנסקי (עמ' קלה, הערה 8) מזהה אותם משום מה עם הספרדים. לאחרונה חזר ונדון עניין זה מחדש — ראה: רוזן, המוסתערבים, עמ' 75; תמר, עמ' 184-185. שני האחרונים גורסים כל אחד בדרכו שביטוי זה מכון למוסתערבים, ודבריהם אינם נראים כל עיקר. נראה שהקביעה הראשונה הנזכרת לעיל היא היא האמיתית, משום שכך נהגו לכנות את יוצאי צפון-אפריקה.

6 שו"ת יבין ובוועז, חלק א, סימן נח. וראה: קוק, עמ' 146-149.

7 הראשון חתום עם בני הישיבה בירושלים בשנת רס"ט (1509) על תקנה בדבר פטור תלמידי-חכמים ממסים — ראה: די-אבילה, בהקדמה; וכן אנקאווה, חלק ב, דף כג, ע"א. הוא גם חתום על איגרת בני הישיבות מירושלים בשנת רפ"א (1521) — ראה: יערי, אגרות, עמ' 166. קוק (עמ' 149) טעה בעקבות פרומקין-ריבלין (עמ' 60), בציין שמואל בן מהר"ר חלפתא נ"ע, והנכון הוא שלמה — כך מצינו בנוסח כתב-היד של איגרת בני הישיבות, ששימש יסוד לנוסח הנדפס — אוקספורד-בודליאנה 1562 (Michael 85) ותצלומו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי — ס' 16930, דף 54, א. אותו חכם שלמה חלפתא ירושלמי מוזכר גם בשני מסמכי גניזה: האחד — במסמך בערבית, מצוי באוסף קמברידג', T-S, J, 16, 8J; הוא עמד בקשרים עם הנגיד ר' נתן הכהן שולאל, שישב במצרים עוד בטרם נתמנה לנגידות (בשנת 1484). השני — איגרת שהנ"ל שלח בעניין זה לנגיד, המצויה באוסף הגניזה של בית-המדרש לרבנים בניו יורק 2, ENA2740, ועתידה להתפרסם על-ידי בקרוב — ראה: דוד, שולאל. באותה עת אכן ישב בירושלים חכם בשם שמואל חלפתא, כפי שעולה מתעודה מן הגניזה, באיגרת ר' יוסף בן פרץ קולון מירושלים לר' נסים ממצרים (בריטיש מוזיאום, Or. 5561, A.5). (תעודה זו תפורסם — ראה: דוד, לתולדות). גם בנו של ר' שמואל מוזכר במסמך אחר מן הגניזה (אוסף קמברידג' 13J,9,16, T-S). על ר' יוסף, אחיו של ר' חלפתא — ראה: מאמרה של ר' אליאור בחוברת זו. על אישים נוספים מבני משפחה זו באותה עת — ראה: פרומקין-ריבלין, עמ' 60, הערה 5; וכן דוד, שולאל.

8 ראה: פריימאן, עמ' 202-203.

שונות בצפון-אפריקה וישבו שם. אחד מחשובי בניה, נתן הכהן שולאל, שימש בנגידות במצרים בשנות רמ"ד-רס"ב (1502-1484). אך קודם לכן ברח מירושלים, כפי שמספר עליו ר' עובדיה מברטנורא, שנתוודע אליו במצרים בשנת רמ"ח (1488):

ואשר הוא היום נגיד, ישב בירושלים ימים ושנים רבות, וברח מירושלם מפני הזקנים המלשינים והמוסרים אשר היו לשם, ושמר ר' נתן הכהן. והוא עשיר וחכם וחסיד וזקן, והוא מארץ ברבריאה.⁹

בן אחותו וגיסו של ר' נתן שולאל, שמילא את מקומו בנגידות יהודי מצרים בשנות רס"ב-רע"ז (1517-1502), היה ר' יצחק הכהן שולאל, שהיה, קרוב לודאי, גם-כן מצפון-אפריקה. הוא בילה את שארית ימיו בירושלים לאחר הכיבוש העות'מאני ונפטר בטבת שנת רפ"ה (סוף 1524).¹⁰

פרטים מרובים יותר הגיעו אלינו על המערכים בארץ-ישראל במאה ה-16. צפון-אפריקה שימשה כמקום קליטתם של חלק ניכר ממגורשי ספרד ופורטוגאל,¹¹ והיו מהם שעלו בשלב מאוחר יותר לארץ-ישראל בדרך היבשתית החוצה את הרי האטלאס. שניים מהם, ר' אברהם זכות ור' יעקב בירב, היו מן הדמויות המרכזיות בעולם היהדות כדורם. ר"א זכות, היסטוריון ואסטרונום נודע, שהה שנים אחדות בצפון-אפריקה ובכלל זה בתוניס, השלים בה את חיבורו 'ספר יוחסין' בשנת רס"ד (1504) ועלה לירושלים בשנת רע"ג (1513).¹² ר' יעקב בירב שימש שנים אחדות ברבנות בפאס, ואחר-כך עלה דרך מצרים לירושלים ושימש בה כראש ישיבה בעשור השני של המאה ה-16.¹³ כעבור שנים אחדות התיישב בצפת והיה מגדולי חכמי ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-16.

לאחר כיבוש ארץ-ישראל בידי העות'מאנים בשנת 1516, מוצאים אנו בעזה, בשנת 1525, אוכלוסיה יהודית המונה 95 ראשי בית-אב, כשליש מהם מערכים, מאוחר יותר,

9 ראה: יערי, אגרות, עמ' 122. המקורות על משפחת הכהן שולאל רוכזו וסוכמו בידי א' אשתור (שטראוס) — ראה: שטראוס, עמ' 448-450; וראה עוד: הקר, הנגידות, עמ' 130, הערה 47; וכן דוד, שולאל.

10 על תולדותיו וקורות חייו של ר' נתן שולאל בעת נגידותו במצרים — ראה: אסף, מקורות, עמ' 186-199; שטראוס, עמ' 500-517; וכן דוד, שולאל. על ר' יצחק שולאל בעת שבתו בירושלים — ראה: פרומקין-ריבלין, עמ' 25-38; בן-צבי, עמ' 28; דוד, איגרת, עמ' 40-41; דוד, שולאל. סיכומי מחקר בענין זה — ראה: בינארט, עמ' שיט-שלד; קורקוס, עמ' נג-קיא; הירשברג, עמ' 403 ואילך; ירושלמי, עמ' 1023 ואילך; הקר, הנגידות, עמ' 118-132; תשבי, גניזה, עמ' 80 ואילך.

12 על נדודיו בצפון-אפריקה למחרת הגירוש — ראה: בית-אריה — אידל, עמ' 179, 184-185; הקר, הנגידות, עמ' 118-120; תשבי, גניזה, עמ' 81-83; על עלייתו לירושלים — ראה: שוחט, עמ' 43-46; וגם שטראוס, עמ' 408. שטראוס אינו מציין את שנת עלייתו של ר"א זכות לירושלים, מסתבר שהוא עלה זמן קצר קודם פטירתו בשנת רע"ד (1514) — ראה: בית אריה-אידל, עמ' 177, הערה 13; והשווה: זכות, עמ' 215 ב.

13 ראה: שטראוס, עמ' 470-476; וכן דוד, הישיבות, עמ' 142-143.

כשנת 1538, מוצאים אנו בשכם 3 משפחות מערביות.¹⁴ מרובות יותר ידיעותינו על קהילות המערבים בשני המרכזים היהודיים הגדולים באותו זמן בירושלים ובצפת. נדון תחילה על המערבים בירושלים.

רבי משה באסולה, שביקר בירושלים בשנת רפ"ב (1522), מונה בין העדות היהודיות שבה: אשכנזים, ספרדים, מוסתעריים ומערביים... שבאו מברבייה.¹⁵ אין הוא מציין את מספרם של המערבים, אך עצם הזכרתם בהקשר זה מעיד על קיומו של קהל מערבי לצד הקהלים האחרים. אנו יודעים אך מעט על יחידים בעדה המערבית בירושלים במאה ה-16. אחד מהם היה ר' יששכר בן סוסאן המערבי, שחי בה שנים אחדות בעשור הרביעי של המאה, ואולי אף קודם לכן, במחיצת ר' לוי אבן חביב (הרלב"ח), רבה הראשי של ירושלים באותה עת.¹⁶

על קשריהם של יהודים מערבים בירושלים לארץ-מוצאם מעידה איגרת כתובה ערבית, שנשלחה מירושלים למארוקו בעת שלטונו של 'צולטאן סולימאן', היינו בין השנים 1520-1566. את האיגרת פירסם, במקורה ובתרגום עברי, הרב יעקב משה טולידאנו, אולם אין יסוד לדבריו, כי מחברה הוא יצחק בר מוסא והיא נשלחה לאביו בשנת ש"א (1541). באיגרת מובלט היסוד התעמולתי: מחברה מרבה בשבח ארץ-ישראל, מדגיש את מעלותיה, לעיתים בהגזמה, ואף מנסה לשכנע את מקבל האיגרת לעלות לארץ. וזאת מכמה נימוקים: (א) 'כי ארץ ישראל לא רחוקה', משך הנסיעה לארץ בדרך היבשה — דרך אלגזאיר (אלג'יר), תונס, זרכא (ג'רבה) אלכסנדריה, מצרים (קהיר) בואך ירושלים — הוא 'חדש ושבעה ימים'. (ב) 'בכדי שיתכפרו עוונותיך'. (ג) 'תנוח מאותם הארצות של הטומאה'. (ד) 'היהודים פה אינם משלמים כי אם מראש השנה לראש השנה מטבוע אחד לגלגלת, אפילו מי שיהיה לו מאה ככרי זהב אינו נותן כ"א [כי אם] מטבוע'. מחבר האיגרת גם מזכיר את 'היהודים המערבים בירושלים ונוקב בשמות אחדים מהם: 'רבי משה ורבי מוסא אזרוואל שהיה בבני צביח', ור' יעקב בן מוסא', שעזמו הוא סייד בארץ.¹⁷

במקורות אחרים אנו מוצאים ידיעות על אישים נוספים מצפון-אפריקה שחיו ופעלו בירושלים.¹⁸

14 ראה: כהן-לואיס, עמ' 120, הערה 15, עמ' 147, הערה 7.

15 ראה: באסולה, עמ' 61.

16 כתוב על כך ר' יששכר בן סוסאן בשנת ש"ה או ש"ח: 'וכן זוכר אני כשהייתי דר בירושלם שהיא מוחזקת במוקפת חומה מימות יהושע בן נון... על פי הוראת מורי הרב החכם השלם מהר"ר לוי בן חביב זלה"ה, שהוא אז היה איש ירושלים, אפשר שמאותו זמן ועד עתה כמו י"ב שנה' — ראה: בן סוסאן, עבור, דף כז; וראה גם: פרומקין-ריבלין, א, עמ' 77-78, וכן להלן.

17 ראה: טולידאנו, עמ' 458-463; נימוקיו לעלייה לארץ — עמ' 462. ספקות בדבר קביעותיו של טולידאנו על אודות מחבר האיגרת — ראה: בניהו, אבן מוסא, עמ' י.

18 כגון: 'החכם הנעלה הישיש כה"ר סעדיה המערבי נ"ע הנזכר (בסוף המאה ה-16) בשורת ר"ב אשכנזי, סימן יד. ושם גם ר' מאיר בכמה"ר יוסף פאשי זלה"ה, שהיה חבר בית-דינו של הרלב"ח בירושלים בשנת רצ"ד (1537), אפשר ששמו מרמז על מוצאו מפאס — ראה: שורת הרלב"ח, סימן צג. על גישוואין בין איש מבני המערב שדר בירושלים' לאשה אשכנזית — ראה:

ידיעותינו על המערכים בצפת בראשית התקופה העות'מאנית מרובות יותר, ושמה יש בהן כדי ללמד שמספרם היה גדול ממספר המערכים בירושלים ואף המעמד של קהלם בכלל הקהלים בצפת היה רם יותר.

נתונים מאלפים לעניין זה מצויים ברשימות המיפקדים של משלמי המיסים (התחריר) בארץ-ישראל, בעשרות השנים הראשונות של השלטון העות'מאני בה. במיפקדים בצפת — שלא כמו בירושלים ובערים אחרות בארץ-ישראל — סווגו הרשימות של משלמי המס היהודים לעדות ולקהלים. לפי הרשימות של מיפקדים אלה עולה: שבשנת 1525/6 מנתה העדה המערבית בצפת 33 משפחות מכלל 233 המשפחות היהודיות שבעיר, שלושים שנה מאוחר יותר היא מנתה 38 מתוך 719 משפחות, ואילו כעבור 12 שנים נוספות מנתה 52 ראשי בית-אב מתוך 945. ודאי אין נתונים אלה משקפים במדויק את המציאות הדמוגרפית, אך משקפים הם את התמונה הכללית.¹⁹ בפרק זמן של שלושים שנה — שנות דור — גדלה העדה המערבית בצפת כ-5 משפחות בלבד, וכעבור עוד 12 שנים נוספו לה עוד 14 משפחות. אם לקחת בחשבון את הריבוי הטבעי ואת הגידול הניכר באוכלוסיה היהודית הכללית בצפת כאותו פרק-זמן, הרי העדה המערבית כמעט לא גדלה ואפילו ירדה במספרה. הגורמים לכך אינם ידועים. האם היה זה משום שבני עדה זו עקרו ממקומם או התמזגו בקרב העדה הספרדית הגדולה? מכל מקום, נראה מנתונים אלה ומנתונים אחרים, כי המערכים היו העדה השלישית בחשיבותה בקהילה היהודית בצפת, לאחר הספרדים והפורטוגאלים שהיה להם רוב מוחלט,²⁰ ולאחר המוסתערבים, שאמנם קהלם הצטמצם בהדרגה ובשיעור ניכר. מקורות אחרים מהמאה ה-16 המזכירים את העדות בצפת מתייחסים אך ורק לשלוש העדות הללו, ולפי אותו סדר.

וכך כותב ר' משה באסולה בספר מסעותיו לארץ-ישראל משנת רפ"ב (1522):

צפת הוא גליל העליון... והם יותר מג' מאות בעלי בתים ויש בה ג' בתי כנסיות

שו"ת ר"י בירב, סימן סא, ואולי אפשר לראות בעובדה זו סימן ליחסים תקינים בין שתי העדות הללו בירושלים, ללא מתיחות, ולא כפי שמצינו באמצע המאה ה-15, כאמור לעיל. שמות של יהודים מערביים נזכרים גם במסמכי בית-הדין השרעי בירושלים — ראה: כהן, יהודים, עמ' 57, 58, 209. על עולי-רגל מהמגרב בירושלים בשנת 1538 — ראה: שם, עמ' 118.

19 על המיפקדים — ראה: לואיס, הערות; לואיס, א"י, עמ' 170-187; לואיס, האוכלוסיה, עמ' קלג-קלז; והשלמות לכך: כהן-לואיס, עמ' 159-161. במחקר האחרון סוכמו מחדש הנתונים שהובאו במחקריו הקודמים של לואיס, מכאן ואילך אסתמך על הנתונים המובאים על צפת בכהן-לואיס, עמ' 155-161. ריכוז הנתונים הדמוגרפיים — ראה: כהן-לואיס, עמ' 161. על הבעייתיות של קביעת גודל האוכלוסיה על סמך הרשימות שבמיפקדים הללו — ראה: כהן, תמורות, עמ' 104-107; וכן כהן, יהודים, עמ' 17-42; הקר, פורענות, עמ' 92 ואילך.

20 אמנם ברשימה משנת 1525/6, שהיא לקויה, אין זכר לקהלים הספרדיים בצפת, אולם ברור שכבר באותה עת היוו מגורשי ספרד רוב בקהילה היהודית בצפת. עדות לכך מצויה בדברי ר' משה בן יוסף מטראני (המב"ט), המתייחסים לשנת רפ"ה (1525): 'מפני כי הספרדים מגירוש ספרד הם רבים משאר כל לשון ולשון משאר הלשונות, הוצרכו להם שתי בתי כנסיות אשר כנו שמם קהל גדול וקהל בית יעקב' — ראה: שו"ת המב"ט, חלק ג, סימן מח.

א' של ספרדים וא' של מורסקים וא' של מערביים וקורין לה כנסת של אליהו ז"ל, כי היא קדומה, וקבלה בידם שאליהו ז"ל התפלל בה.²¹

ר' יעקב בירב גם כותב באחד מפסקיו מצפת, בשנת רצ"ג (1533): '... הוצרכתי לקבץ כל השלשה קהלות ספרדים ומסתערב ומערביים...'²². איננו יודעים על יחידים מעדת המערבים בצפת קודם הכיבוש העות'מאני, מלבד אולי אברהם מערבי, שהיה חתנו של אחד מראשי הקהילה היהודית בצפת, ר' יוסף בן אברהם אסקנדרני, והתגורר בעשור הראשון של המאה ה-16 בדמשק ותמך בתלמידי-חכמים בצפת.²³ במחצית השנייה של המאה ה-16 ובהתחלת המאה ה-17 ישבו בצפת והשתתפו בחיי-הרוח שלה כמה וכמה חכמים יוצאי המגרב, אשר ככל הידוע היו רובם ככולם, יוצאי מארוקו. המפורסם שבהם היה ר' יששכר בן מרדכי המערבי בן סוסאן, יליד פאס, שכאמור ישב קודם לכן בירושלים.²⁴ הוא התגורר בצפת כמה עשרות שנים, החל מן העשור הרביעי למאה ה-16, עמד בראש הקהל המערבי שבה ונראה שאף שימש כראש הישיבה של הקהל. במקום אחד הוא מציין בקשר לכך:

צעיר אנכי ונבזה עם גודל עניותי ורוב טפולי להמציא. טרף ביתי הילדים אשר חנן אלהים את עבדו... וטפול הקהל יצ"ו וקביעות הלמוד עם החבירים יצ"ו, בכל יום עת בקר וערב ושאר עסקים של תורה.²⁵

בצפת הוא הירכה לעסוק בענייני הלוח העברי ובמנהגי העדות העיקריות שבה: המוסתערבים, הספרדים והמערבים, בציון ההבדלים שביניהם, במיוחד בקריאה בבית-הכנסת. עניינים אלה נדונו בחיבורו 'תיקון יששכר' (קושטא שכ"ד), אשר במהדורת

21 ראה: באסולה, עמ' 43.

22 ראה: שו"ת הרלב"ח, סימן כו. בהמשך דבריו מצויה התייחסות נוספת לעניין זה, אולם בסדר שונה: 'במעמד ראשי קהלות הספרדיים ונבוני קהל המערביי ונכבדי קהל המסתערב יצ"ו'. בהקשר זה יצויין, כי מ' רוזן גורסת: 'קהל המוסתערבים בצפת... הטמיע בתוכו חלק מיוצאי המערב' — ראה: רוזן, המוסתערבים, עמ' 94; ולדעתי אין יסוד לדברים אלה.

23 כך עולה מאיגרת ר' יוסף בן אברהם אסקנדרני, ששיגר לנגיד ר' יצחק הכהן שולאל במצרים, בין השנים רס"ז-רס"ט (1507-1509) — ראה: גוטהייל-וורל, עמ' 252; ראה גם: בניהו, תעודה, עמ' 113.

24 כך הוא כותב בראש הקדמתו העברית לחיבורו 'שרח אל סוסאני' (ראה להלן, הערה 25): 'אמר הצעיר יששכר בן לאדוני אבי... החכם המעולה כמה"ר מרדכי ידיע בן סוסאן זצ"ל המערבי הבא זה כמה שנים בימי הנעורים ממדינת פאס... לעיר... צפת'. מעט מאוד ידיעות נשתמרו על אודותיו, ואת סיכומן — ראה: דורון, עמ' 5-2 ובעמודים שונים נוספים; ראה גם: אליאור, עמ' 501-503, אף שעיסוקה בו מועט.

25 ראה: 'שרח אל סוסאני', עמ' 5. חיבור זה מצוי בכתיבת-ידו על כל ספרי המקרא: על התורה — כ"י לונדון, בריטיש מוזיאום Or. 14020a (לפנים באוסף ששון, 159), וסימונו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים ס' 9268; על הנביאים — כ"י לונדון-בריטיש מוזיאום 1115 (Or. 5434), וסימונו במכון הנ"ל ס' 6488; על הכתובים — כ"י לונדון, בריטיש מוזיאום Or. 14020g (לפנים באוסף ששון, 160), וסימונו במכון הנ"ל ס' 9269. בחלקים השונים מציין המחבר בדברי חתימתו תאריכים לחיבור: בשנים של"א-של"ד.

דפוס מאוחרת יותר שלו קרויה 'עבור שנים' (ויניציאה של"ט).²⁶ בשנות של"א-של"ד (1571-1574) הוא עסק בתירגום מחודש של ספרי המקרא לערבית, אף שהתרגום הקדום של רב סעדיה גאון למקרא היה נפוץ בארצות-המזרח, לרבות ארץ-ישראל. את הצורך בתרגום חדש, שיהיה קל יותר להבנה, הסביר בן-סוסאן בהקדמתו לחיבורו זה, הקרוי 'שרח אל סוסאני', אשר עד כה לא יצא לאור בדפוס, בכך שלשונו של רס"ג כבר אינה מוכנת לכל היהודים שנוקקו לתרגום ערבי. ואלה דבריו בהקדמתו ל'שרח':

ומזה עד עתה נמצאו בכני לשונינו בעוונותינו כמה וכמה עמי הארצות גולמים בורים רקים ממה שלא הורגלו, ולא היו להם מלמדים מרגילים אותם ואת בניהם מקטנותם בשרח המעט מקרא שהיו מקרים אותם, כמלמדי בני הספרדים.²⁷

הוא רצה לחבר למענם תרגום כ'בני אחינו הספרדים יצ"ו בלאדינו'.²⁸ באותה עת ישב בצפת מקובל בלתי ידוע, ר' יהודה חלאווה, שעלה גם הוא מפאס, ובשנת ש"ה (1545) חיבר בצפת חיבור קבלי בשם: 'צפנת פענח'. יתכן שהוא אף התגורר בירושלים.²⁹

אחד מבכירי תלמידיו של האר"י בצפת היה ר' יוסף אבן טבול, המכונה גם 'יוסף המערבי' או 'יוסף המוגרבי'. מיעוט הידיעות על אודותיו ומיעוט חיבוריו בקבלה, שרובם המוחלט עודם בכתב-יד, אינם עולים בקנה אחד עם מעמדו הנחשב בחבורת תלמידי האר"י. לדעת פרופ' גרשם שלום: 'אין ספק שאחרי ויטאל הוא התלמיד החשוב ביותר של האר"י'.³⁰ בין שני תלמידים אלה שררה מתיחות לא מועטה, ור"י אבן טבול היה מתחרהו העיקרי של ר"ח ויטאל בהנחלתה של קבלת האר"י. לר"י אבן טבול היתה דרך משלו בהבנת הקבלה החדשה של האר"י — רבו, אם כי לא זכתה דרכו להשפעה המכרעת שזכתה לה האינטרפרטאציה של מתחרהו לקבלה הלווריאנית.

26 ראה: בן סוסאן, תיקון; בן סוסאן, עבור. בחיבור זה מובאות ידיעות על מנהגים בצפת משנת רצ"ט ואילך, וכן מצוין שם: 'אנו קהלת מערביי יצ"ו אשר פה צפת' — בן סוסאן, תיקון, דף סח, ע"א. עניינים שונים הקשורים למנהגי העדות הללו בצפת כבר נידונו על-ידי חוקרים אחדים (ראה, למשל: רוזן, המוסתערבים, עמ' 91-95) ועדיין הנושא לא מוצה.

27 'שרח אל סוסאני'. על התורה (ראה לעיל, הערה 25), עמ' 7, הקדמה זו נדפסה — ראה: ששון, ח"א, עמ' 63-68.

28 'שרח אל סוסאני', עמ' 6.

29 על האיש וחיבורו — ראה: אידל, עמ' 119-148, באוסף הגניזה בקמברידג' מצויים שני מסמכים מן המאה ה'16, שזכור בהם אדם בשם זה. באיגרת אחת T-S 1080 J, 161, ששלחה 'דוניא גמילה אלמנת כה"ר יהודה חלאווה תנצב"ה' ממקום-מושבה בירושלים לשני אחיה: 'כמה"ר ישועה וכמה"ר יעקב זלמאטי', שישבו במצרים. באיגרת אחרת T-S, 13J, 24, 21, ששיגר ר' אברהם סאגיש מירושלים לר' יוסף קורקוס ששהה במצרים, תיאר הכותב כיצד חילק הגביר 'שלמה אלשקר' שישב במצרים הקצבה כספית לאישים בירושלים, ועם מקבלי ההקצבה נמנה גם 'כמה"ר יהודה נ' חלוובה'. (תעודה זו תפורסם — ראה: דוד, לתולדות). השערה זו נתקבלה אף על דעתו של אידל (עמ' 148, הערה 74).

30 שלום, שטר, עמ' 149, ושם (עמ' 149-160) גם ניתן תיאור קצר של אישיותו ומעמדו הרוחני בצפת וסקירה קצרה של חיבוריו הקבליים ששרדו. פירושו של אבן טבול לאדרא רבא נדפס — ראה: וינשטוק, עמ' קכג-קסז.

לפי השערת ג' שלום, השתייך ר"י אבן טבול לחוג המקובלים כדרעא שבמארוקו.³¹ עם תלמידי תלמידיו של האר"י נמנו מקובלים נוספים מבני המערב שישבו בצפת, והם: אברהם הלוי ברוכים, אשר הגיעו לידינו סיפורי מעשיות אודותיו ומנהגות משלו מסוף המאה ה-16 וראשית המאה ה-17.³² באותה עת חיו ופעלו בצפת עוד שני מקובלים ילידי פאס, והם: מסעוד אזולאי, המכונה גם 'מסעוד סגי נהור' או 'מסעוד מערבי',³³ וסולימאן אוחנה, המכונה גם 'שלמון מערבי'.³⁴ מסתבר כי אבן טבול, ר' מסעוד אזולאי ור' סולימאן אוחנה היו גם 'בקיאים בדבר הלכה', שכן יחד עם חכמי צפת אחרים חתמו על הסכמה בענייני אישות, בהתכנסות שהיתה 'בכפר בוקיעא' (פקיעין), בשנת שס"ב או שס"ח (1602 או 1608).³⁵ המפורסם בין המקובלים המערבים שישבו בארץ-ישראל באותה תקופה היה ר' אברהם אזולאי, יליד פאס, שהתיישב בחברון בשנת 1615 והותיר אחריו חיבורים חשובים בקבלה.³⁶

מן הידיעות המועטות שיש בידינו על אישים מערביים בארץ-ישראל במאה ה-16 ובהתחלת המאה ה-17 מתברר, שרובם ככולם היו יוצאי מארוקו. אפשר שאין זה מקרה כי הבולטים מבין יהודי המגרב ששרדו ידיעות כלשהן על אודותם נמנו עם הזרם הקבלי. ראוי לבדוק, שמא יש בכך כדי להצביע על אפיק מיסטי אשר קישר את מרכזי הקבלה במארוקו, כגון זה שבאזור דרעא, שהיו גורם רוחני רב עוצמה ביהדות המגרב.³⁷ עם המרכז הקבלי בצפת.

ב. סיוע כספי לקהילות ארץ-ישראל

קשריה של יהדות צפון-אפריקה עם ארץ-ישראל באו לידי ביטוי גם במישור הסיוע החומרי שהושיטה לקהילות ירושלים, צפת וחברון. עד סוף המאה ה-16 איננו יודעים

31 ראה: שלום, שטר, עמ' 149, הערה 35, וראה גם: אליאור, עמ' 495, הערות 14-15 (וכן מאמרה של ר' אליאור בחוברת זו – המערכת).

32 ראה: דברי ר' שלמה שלומיל מדרזניץ, באיגרתו משנת שס"ד (1604) – אסף, אגרות, עמ' קכב-קכד; וכן בשבחי האר"י – ראה: בניהו, האר"י, לפי המפתח.

33 היה מורו של ר' שלמה שלומיל, וזה האחרון מרבה בשבחו ומביא שמועות ממנו – ראה: אסף, אגרות, עמ' קכה-קכו, וראה עוד: בניהו, הסמיכה, עמ' 268-269; אליאור, עמ' 494, הערה 7.

34 ראה: דברי ר' שלמה שלומיל: אסף, אגרות, עמ' קכו-קכז; וכן בניהו, הסמיכה, עמ' 268, המדגיש שהוא אף חיבר הגהות לנוסח המשנה ולמדרשי ההלכה; יוסף סמברי ציין, שהוא היה סופר סת"ם 'וכל מי שנמצא תפילין מגלילי אצבעותיו כמוצא שלל רב'. – ראה: נויבאויר, עמ' 151.

35 ראה: שו"ת מהר"ט, חלק א, סימן מח. בנוסח המודפס רשומות השנים שס"ב ושס"ח (1602 ר-1608), וקשה להכריע ללא בדיקת כתב-היד.

36 ראה: תשבי, אזולאי, עמ' 191-203; זק, עמ' 164-175.

37 על מקומה המרכזי של הקבלה בקרב יהודי מארוקו, אומר ג' שלום, כי 'במרוקו... היתה הקבלה גורם רוחני עצום, ולימודי הקבלה רגילים אצל רוב חכמיה' – ראה: שלום, ש"צ, עמ' 471; בניהו, אבן מוסה, עמ' ט; רשימת המקובלים במארוקו – ראה: חלמיש, המקובלים, עמ' 205-235; חלמיש, היצירה, עמ' 29-46; וראה לעיל, הערה 31.

על שום תמיכה מאסיבית מאורגנת מצד הקהילות במגרב למען הקהילות שבארץ-ישראל. מן הידיעות שהגיעו אלינו עולה, שפעילות זו אורגנה בשתי קהילות מרכזיות במגרב; פאס שבמארוקו וואהראן (Oran) שבאלג'יריה. בשנת שס"ג (1603) הגיעו שני שלוחים מירושלים, ה"ר שלמה ן' חגי והישיש ה"ר מאיר מאימראן, אל קהילת פאס. באותה הזדמנות חידשו ראשי הקהילה נוהל, שהיה קיים ככל הנראה קודם לכן, להסדרת הגבייה של תרומות מכל בני הקהילה למען קהילת ירושלים באופן שוטף ומתמיד. ועל כך נאמר:

ובראותינו אנו החתומים שכל הקהלות הקדושות אשר ממזרח ומערב יצ"ו [ישקמרהו צורו וגואלר] הסכימו הסכמה טובה ונעימה לקיים כדת המעוז ולהקריב את קרבניהם בתת מממונם כופר נפש לאנשי קדש היושבים לפני ה' תמיד חכמי ירושלם וחסידיה. שכל אחד ואחד יזכור את ירושלם ביום חתונתו וביום שמחת לבו, בתת לו השי"ת [השם יתברך] בן זכר, וגם כן באחד באדר משמיעין על השקלים, לכן גם אנחנו מסכימים שיעלה זכרוננו לטובה שכל א' וא' [אחד ואחד] מבני קהלתינו קהלות פאס יע"א [יכוננה עליון אמן] ביום חתונתו יזכור את ירושלם בנדבה כפי מסת ידו, ואחד המרבה וא' הממעיט וכו'. וגם ביום שמחת לבו כשיזכה לכן זכר. וג"כ [וגם כן] באחד באדר יעמדו ה' מטובי בה"כ [בית-הכנסת] הי"ג בכל בה"כ לגבות טאסא א' לשקלים, וביום פורים ג"כ. ותנתן דת בכל בני קהלתינו יע"א להיות גזבר א' מיוחד לנדבת ירושלם בכל א' מבתי כנסיות הי"ג. ומה שיגבו בכל שנה ושנה הגזברים הנז' [הנזכרים] יגיע ליד החכם השלם ה"ר שמואל ן' דנאן יצ"ו וה"ר שלמה הכהן אלחדאד יצ"ו ור' פנחס הכהן בר נחמיה נ"ע [נחו עדן] עדי יגיע ויראה כפי מה שיראה להם באופן בטוח להגיעו למול תלפיות ירושלם הבנויה ... באם החתומים כפרשת ועבדתם את ה' אלהיכם וכירך את לחמך וכו', בשנת והכהן המשי"ח תחתיו מבניו בעישור אחרון לשבט פה העירה פאס...³⁸

עד כה לא עלה בידי למצוא עקבותיה של תקנה-הסכמה זו במקורות מאוחרים יותר. יתכן שבמרוצת השנים לא נתקבלה תקנה זו להרמת תרומה למען ירושלים, בסכום קבוע בשני מועדים בשנה ובאירועים של שמחה, ובמקומה התקינו חכמי פאס תקנות אחרות, כגון אלו מן השנים תל"ח (1678) ותפ"ח (1728), הדנות בגבייה מרוכות מכל בני הקהילה הנדרשים לפרוע סכומי כסף נתונים, בהתאם לצרכים — בבוא שלוחי ארץ-ישראל לקהילה.³⁹

38 אוסף תקנות יהודי מארוקו — ראה: אנקאווה, חלק א, מס' מח, דף ת, ע"ב-ט, ע"א. קטעים מהן הובאו בדפוס — ראה: יערי, שלוחי, עמ' 229-230 (ההדגשה שבציטוט — במקור).

39 אנקאווה, מס' קלז, דף כה, ע"א: 'לכן נועדנו ונועצנו ... ולהסכים הסכמה גמורה שממנה לא נזוז שכל שליח שיבא מירושלם עה"ק [עיר הקדש] הסכמנו שיטול ארבע מאות אוקיות קדומים ממטב' [ע] של עכשיו עליהם אין להוסיף, ולשליח חברון תוב"ב [תבנה ותכתן במהרה בימינו]

גם בעיר ואהראן שבאלג'יריה התנהלה פעילות פילאנטרופית למען ארץ-ישראל על-ידי בני משפחת קנשינו האמידים — אבי המשפחה יצחק ובניו: חיים, יעקב, אברהם, שלמה ושמואל, בסוף המאה ה-16 וברבע הראשון של המאה ה-17. כך עולה מכתב-יד, המכיל בין השאר תכתובת עשירה עם בני משפחה זו ונכללות בו כשני תריסרי אגרות⁴⁰ בדבר פניות חוזרות ונשנות בפרקי זמן שונים, אליהם ואל בני משפחת שאפורטש קרוביהם, בדבר סיוע כספי לקהילות ירושלים, צפת וחברון. מתוכנן של האגרות מצטיירת תמונה עגומה של אותן קהילות, שאמנם אין בכך משום חידוש. מכל מקום עולים שמותיהם של שליחים בלתי ידועים, שפעלו בשליחות הקהילות הנ"ל בערים ובמרכזים שונים בצפון-אפריקה. באגרות אחדות שפורסמו מכ"י זה, בעניינה של צפת, נזכרים השליחים: יחיאל אשכנזי ושלמה ׳ן צור, שנשלחו לעיר אוראן בשנת שס"ד (1604), ומאיר מימראן, שהגיע לשם בשנת שס"ח (1608).⁴¹ זה האחרון הגיע בשנת שס"ג (1603) לעיר פאס בשליחות קהילת ירושלים, כפי שראינו לעיל. מאגרות אחרות בכ"י זה, שטרם פורסמו, בעניינן של קהילות ירושלים וחברון, עולה עוצמת התמיכה והדאגה לשתי קהילות אלו.⁴²

ממקורות אלה אנו למדים אפוא, כי קהילת אוראן עמדה באותו פרק-זמן במרכז פעילות הסיוע במגרב לקהילות הנזכרות בארץ-ישראל, וחלק הארי בכך נטלו בני משפחת קנשינו. כמה עשרות שנים מאוחר יותר השתתפה קהילת אלג'יר בפעילות פילאנטרופית רבת-היקף למען יהודי ארץ-ישראל.⁴³

סך שלש מאות אוקיות קדומים מהמט' הנז' [כר] ולשליח צפת שבגליל העליון ת"ו [תבנה ותכונן] מאתים אוקיות קדומים מהמט' הנז' [מהמטבע הנוכר]... שנת אתה שלום וביתך שלום לפ"ק [תל"ח] בפאס... — שם, מס' קנה, דף כת, ע"ב-כט, ע"א: 'נתוועדנו והסכמנו הסכמה גמורה במעמד הקהל להתנהג בה מהיום הוזה והלאה... שכל שליח מצוה אשר יצא פה פאס יע"א [ישמרה עליון אמן] לקבץ נגרים ונדבות הן לעיר הקדש ירושלם תוב"ב הן לחברון הן לצפת ת"ו תכף ומיד בבואו בשבוע שאחר הדרשה נשנס מתניינו ב"ד [בית-דין] ושאר ת"ח [תלמידי חכמים] וכל מנהגי עם קדש, והגזברים והשמשים לצאת כל לילה ולילה בהאלמלאח לגבות לו נדבה לשם ולזכות שולחיו מן הבתים ומן החצרות מכל איש ואשה מכל בית ובית, ומכל שכונה ושכונה איש לא נעדר, ולהכריח ולעשות לכל א' [אנחדן] וא' לפרוע, כפי מה שיראה לקהל שיצטרך לפרוע כל א' וא', כי כך היה הסדר והמנהג משנים קדמוניות עם כל השלוחים... באייר שנת התפ"ח ליצירה פה פאס...'

40 כ"י אוקספורד-בודל' 1189 (mich 234), שסימנו במכון לתצלומי כתב-יד עבריים, ס' 11649, בין השאר מכיל כתב-יד זה קובץ שירים, מליצות ואגרות, ששוגרו בעיקר לבני משפחת קנשינו, שנערך ונעתק בידי אחד מבני המשפחה, כנראה נכדו של יצחק קנשינו (דפים 93, א-181, ב). על משפחת קנשינו — ראה: הירשברג, עמ' 65-66.

41 5 אגרות מהן פורסמו — ראה: אסף, אגרות, עמ' קלד-קמב; איגרת נוספת נדפסה — ראה: בניהו, שלוחיה, עמ' 77-81, דיון על כך — ראה: יערי, שלוחי, עמ' 245-246; ויינשטיין, עמ' 15-16. אשר לשנת ביקורו של מימראן — אסף (עמ' קמא) קורא שס"ה, אולם מעיר, שיש לקרוא שס"ח. ואכן כך כתוב בכתב-היד, אולם יערי כנראה לא שם לב להערתו של אסף וציין, שביקורו של שלוח זה היה בשנת שס"ה.

42 האגרות בעניינה של ירושלים מצויות בכ"י הנ"ל (ראה לעיל, הערה 40): דף 1013, ב-105, א, 108-א, ב, 1114-א, 115-א, 158-א, ב, 161-א, 162-א, 170-א, 171-א, 173, ב, 174-א, 175-א; בעניינה של חברון: דף 1119-א, 120-א, 122-א, 123-א, 156-א, ב (אני מקוה לפרסם את האגרות במקום אחר).

43 ראה: יערי, שלוחי, עמ' 281-282, 306-310; ויינשטיין, עמ' 17; רוזן, אלג'יר, עמ' רמג-רנא.

ג. דברי סיכום

מן המקורות המועטים שבידינו על הסוגיה הנדונה אנו למדים, כי הזיקה של יהדות המגרב לארץ-ישראל באה לידי ביטוי בשלושה מישורים: מודעות לחשיבות האידיאולוגית של העלייה לארץ, עלייה של יחידים אליה וסיוע כספי של קהילות המגרב ליושבים בה. נראה שרק מעטים מאלה שרצו לעלות לארץ הצליחו להגשים את רצונם, בשל קשיי העלייה או בשל התנאים הקשים ששררו בה. הידיעות שבידינו על מערבים שהשתקעו בארץ הן בעיקרן על ירושלים, ומאוחר יותר גם על צפת, ונראה כי בהן נתגבש קהל מערבי נפרד, בעל צביון וייחוד משלו. נראה שמאמצע המאה ה-16 הלך וגדל מספר המערבים בצפת, וכמה מיוצאי מארוקן שבתוכם זכו למעמד חשוב בקרב חוגי המקובלים, ומהם אף נמנו עם תלמידיו המובהקים של האר"י. יהודי המגרב נטלו חלק נכבד בסיוע הכספי לקהילות ירושלים, צפת וחברון, ולפחות מסוף המאה ה-16 היה ליהדות אלג'יריה חלק ניכר בכך.

הפניות ביבליוגרפיות

- אידל מ' אידל, ר' יהודה חליוה וחיבורו — ספר צפנת פענח, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 148-119.
- אליאור ר' אליאור, 'תשובה לביקורת [על הספר גליה רזא] מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 506-493.
- אנקאה אברהם אנקאה, כרם חמר, ב, ליוורנו תרל"א.
- אסף, אגרות אסף, 'אגרות מצפת', קבץ על יד, ג (י"ג), ת"ש, עמ' קטו-קמב.
- אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו.
- באסולה משה באסולה, מסעות ארץ-ישראל, מהדורת י' בן-צבי, ירושלים תרצ"ך.
- בינארט ח' בינארט, 'פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה הט"ז', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' שיט-שלד.
- בית אריה — אידל מ' בית אריה — מ' אידל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 194-174.
- בן סוסאן, עבור יששכר סוסאן, עבור שנים, ויניציאה של"ט.
- בן סוסאן, תיקון בניהו, אבן-סוסאן, תיקון יששכר, ויניציאה שכ"ד.
- בניהו, אבן מוסה מ' בניהו, 'רבי אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה', מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג.
- בניהו, האר"י — ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.
- בניהו, הסמיכה — 'חידושי של הסמיכה בצפת', ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 269-248.
- בניהו, שלוחיה — 'שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה', אוצר יהודי ספרד, ב (תשי"ט), עמ' 81-77.
- בניהו, תעודה — 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 125-109.
- בן-צבי י' בן-צבי, 'זיהוי מקום מותו של הנגיד ר"י שולאל', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, י (תשי"ג), עמ' 28.

- בן-ששון מ' בן-ששון, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.
- בסלבסקי גוטהייל-וורל "י" ברסלבסקי, לחקר ארצנו — עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד.
- דוד, איגרת R. Gottheil and W.H. Worrell, *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection*, New York 1927.
- דוד, איגרת א' דוד, 'איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני בארץ-ישראל', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 60-39.
- דוד, הישיבות — 'קווים לדמות הישיבות ובתי המדרש בירושלים במאות הט"ו והט"ז', עיונים בחינוך, 34 (תשמ"ב), עמ' 164-139.
- דוד, לתולדות — 'לתולדות חכמי ירושלים במאה הט"ז לאור מסמכים חדשים מן הגניזה' (ברפוס).
- דוד, שולאל — 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית' (בקובץ העומד להופיע).
- דורון ד' דורון, 'תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"מ. שמואל די אבילה, כתר תורה, אמשטרדם תפ"ה.
- הירשברג H.Z. (J.W.) Hirschberg, *A History of the Jews in North Africa, I*, Leiden 1974.
- הקר, הנגידות "י הקר, 'הנגידות בצפון אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה', ציון, מה (תשמ"מ), עמ' 132-118.
- הקר, פורענות — 'אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 117-63.
- וינשטיין מ' וינשטיין, 'הקשרים בין יהודי אלג'יריה ובין ארץ-ישראל', ותיקן — מחקרים בתולדות היישוב, רמת-גן תשל"ה, עמ' 23-9.
- וינשטוק "י וינשטוק, 'פירוש האדרא רבא לר' יוסף ן' טבול', סמירן, ב (תשמ"ב), עמ' קכג-קסד.
- זכות אברהם זכות, ספר יוחסין השלם (מהדורת צ' פיליפאווסקי, עם מבוא מאת א"ח פריימאנץ)², ירושלים תשכ"ג.
- זק זק, 'למקורותיו של ספר "חסד אברהם" לר' אברהם אזולאי', קרית ספר, נ"ו (תשמ"א), עמ' 175-164.
- חלמיש, היצירה מ' חלמיש, 'היצירה הקבלית במרוקו', פעמים, 15 (תשמ"ג), עמ' 46-29.
- חלמיש, המקובלים — 'המקובלים במרוקו, ממזרח וממערב, ב (רמת-גן תשמ"מ), עמ' 235-205.
- טולידאנו "מ טולידאנו, 'תעודות מכתבי-יד', *HUCA*, 4 (1927), עמ' 467-449.
- יערי, אגרות א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, ירושלים תשי"ג.
- יערי, שלוחי יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.
- ירושלמי Y.H. Yerushalmi, 'Professing Jews in Post-Expulsion Spain and Portugal', *Salo W. Barron Jubilee Volume*, Jerusalem 1975, pp. 1023-1058.
- כהן, יהודים א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם — קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.
- כהן, תמורות — 'תמורות דמוגרפיות בקהילה היהודית בירושלים במאה השש-עשרה על-פי מקורות תורכיים וערביים', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 111-93.
- כהן-לואיס A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978.

- לואיס, א"י
 הקרקעות העות'מאניים, ארץ-ישראל, ד' (תשט"ז), עמ' 170-187.
- לואיס, האוכלוסיה
 תעודות תורכיות, ירושלים (מחקרי ארץ-ישראל), ד' (תשי"ג), עמ' קלג-קלו.
- לואיס, הערות
 B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952.
- נויבאור
 א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תר"צ.
- פרומקין-ריבלין
 פריימאן, 'שליחים ועולים', ציון, א' (תרצ"ו), עמ' 185-207.
- פריימאן
 H.J. Zimmels, 'Erez Israel in der Responsenliteratur Späteren Mittelalters' *MGWJ*, 74 (1930), pp. 44-64.
- קוק
 ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג.
- קורקוס
 ד' קורקוס, 'יהודי מארוקו מגירוש ספרד ועד אמצעה של המאה הט"ו', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' נג-קיא (מאמר זה מובא גם בספרו: D. Corcos, *Studies in the History of the Jews of Morocco*, Jerusalem 1976, pp. 258-318).
- קליין
 ש' קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל, תל-אביב תרצ"ה.
- רוזן, אלג'יר
 מ' רוזן, 'קהילת אלג'יר — מרכז לאיסוף כספי ארץ-ישראל בצפון-אפריקה במאה הי"ד, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' רמג-רנא.
- רוזן, המוסתערבים
 —, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הט"ד', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 73-101.
- שוחט
 ע' שוחט, ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל ירושלים, ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46.
- שו"ת המבי"ט
 שאלות ותשובות ר' משה בן יוסף מטראני, לבוב תרכ"א.
- שו"ת הרלב"ח
 שאלות ותשובות ר' לוי בן יעקב אבן חביב, ויניציאה שכ"ה.
- שו"ת הרשב"ש
 שאלות ותשובות ר' שלמה בן שמעון דוראן, ליוורנו תק"כ.
- שו"ת התשב"ץ
 שאלות ותשובות ר' שמעון בן צמח דוראן, אמשטרדם תצ"ח.
- שו"ת יבין, בועז
 שאלות ותשובות ר' צמח ור' שמעון בני הרשב"ש דוראן, ליוורנו תקמ"ב.
- שו"ת מהרי"ט
 שו"ת ר' יוסף בן משה מטראני, פיורדא תקכ"ח.
- שו"ת ר"ב אשכנזי
 שאלות ותשובות ר' בצלאל אשכנזי, ויניציאה שנה.
- שו"ת ר"י בירב
 שאלות ותשובות ר' יעקב בירב, ויניציאה תכ"ג.
- שטראוס
 א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א.
- שלום, שטר
 ג' שלום, 'שטר התקשרות של תלמידי האר"י, ציון, ה (ת"ש), עמ' 133-160.
- שלום, ש"צ
 —, שבתי צבי והתנועה השכתאית בימי חייו, ב, תל-אביב תשי"ז.
- שציפאנסקי
 שציפאנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות, א, ירושלים תשכ"ז.
- שושן
 אהל דוד — D.S. Sassoon, *Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts*, I-II, Oxford-London 1932.
- תמר
 ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א (המאמר פורסם לראשונה תחת הכותרת 'עוללות', ארשת, ו [תשמ"א]), עמ' 257-264.
- תרומת הדשן
 תרומת הדשן, שו"ת ופסקים לר' ישראל איסרלין, חלק ב, ויניציאה רע"ט.
- תשבי, אזולאי
 י' תשבי, 'יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י', ספונות (סדרה חדשה), ספר ראשון (ט"ז), 1980, עמ' 191-203.
- תשבי, גניזה
 —, 'דפי גניזה מחיבור משיחיימטי על גירוישי ספרד ופורטוגאל', ציון, מ (תשמ"ג), עמ' 55-102.